

1

1: Zevs, ki se je zagledal v trojanskega princa Ganimedea, je poslal svojega orla, da mu mladeniča prinese na Olimp. Ugrabitev Ganimedea, relief na sklopnem zrcalu iz okolice Amfise, ok. 360 pr. n.š.

Ptice ne živijo samo v naravi, naseljujejo tudi svet likovne umetnosti, literature in glasbe, nastopajo v mitologijah, legendah in verovanjih, zato so samoumevno postale predmet raziskav vseh humanističnih strok, ki se ukvarjajo z omenjenimi področji. Vprašanja, ki si jih o pticah zastavljajo družboslovci, so seveda precej drugačna od tistih, s katerimi se ubadajo naravoslovci, vrtijo pa se predvsem okrog simbolične pomenljivosti, ki jo imajo ptice v različnih kulturah. Prav zaradi simbolnih pomenov so se namreč ptice »zalezle« v vse pore človeške kulture in nas spremljajo tako rekoč na vsakem koraku.

SIMBOLIKA PTIC

// Tine Germ

Simboliko ptic lahko razbiramo v najrazličnejših spomenikih likovne umetnosti, filozofskih in literarnih zapisih ter seveda v opisih vsakdanjega življenja, šeg in navad. Kako so se v preteklosti rojevali simbolni pomeni in kateri so odločilni dejavniki v izoblikovanju simbolike ptic? Že hiter pregled zgodovinskega razvoja pokaže, da simbolni pomeni ptic največkrat izvirajo iz njihovega videza ali vedenjskih značilnosti. Tako je orel zaradi svoje moči, pokončne drža in prodornega pogleda postal simbol kraljevskega dostojanstva, razumnosti, preudarnosti, pravičnosti, moči in poguma. Ker so stari Grki verjeli, da leta višje kot vse druge ptice, so ga razglasili za kralja ptic, ki vlada nebu, tako kot vsemogočni Zevs vlada nebeškim prostranstvom. Ker orel, kadar se nasiti, pogosto pusti preostanek plena manjšim ujedam ali mrhovinarjem, so ga razglasili tudi za podobo vladarske dobrotljivosti in velikodušnosti. Pav, katerega razkošni rep z bleščečimi očesi spominja na nočno nebo, posuto s sijočimi zvezdami, je postal simbol nebeške lepote, in Grki so ga častili kot sveto ptico Zevsove soproge Here. Sova, ki vzleta ob mraku in odlično vidi v temi, je podoba modrosti, ki nas vodi na poti iz teme neznanja. A ne pozabimo: zaradi legende o zlobnem Askalfu, ki je izdal Persefono, da je v Hadovih gajih jedla granatno jabolko in ga je jezna boginja zato spremenila v sovo, je nočna ptica hkrati obveljala za utelešenje zlonamernosti in izdajstva.

Antična mitologija in naravoslovje, basni in potopisi

Kot je razvidno v primeru sove, se v antiki simbolika živali tesno prepleta z mitologijo, kjer imajo živali skoraj brez izjeme prenesen pomen. To je razumljivo, saj so Grki mite o bogovih in junakih že v klasični dobi razlagali kot prispodobe z moralnim sporočilom, tako da so živali v njih samodejno privzele vlogo simbola. Labod je veljal za simbol pesništva, saj je bil sveta ptica Apolona, božanskega zavetnika pevcev. Obenem je labod ptica ljubezni. Svoje ime (gr. *kýknos*) dolguje mitskemu pevcu Kiknosu, ki ni mogel preboleti Faetonove smrti in je jokal tako dolgo, dokler se ni spremenil v laboda, ki s tožečim petjem bojda še naprej oznanja svojo bolečino.

Seveda se simbolne vsebine živali ne povezujejo samo z miti in legendami, temveč se njihova simbolika bogato razcveta tudi v najrazličnejših zvrsteh antičnega leposlovja. Od Homerja naprej je v evropskem leposlovju živa tradicija živalskih prispodob, katerih vpliv na rojevanje novih simbolnih pomenov je komaj mogoče pravilno oceniti. Posebej je treba omeniti basni – poučne zgodbe, v katerih živali prevzemajo človeške značaje, hibe in kreposti, ki lahko postanejo del njihove osebne ikonografije. Le kdo ne pozna Ezopa in njegovih basni: zvite lisice, ki je nespametnemu vranu zamamila kos sira, ali nečimrne vrane, ki se je postavljala s pavjim perjem?

V razvoju živalske simbolike v stari Grčiji so odigrali pomembno vlogo tudi potopisi in zgodovinske pripovedi. Oče grške zgodovine, Herodot iz Halikarnasa, ki je v 5. st. pr. n. š. prepotoval večji del takrat znanega sveta, se ni mogel dovolj načuditi bogastvu egipčanske kulture, vlogi živali v življenju starih Egipčanov in častem, ki so jim jih izkazovali. V razlagi egipčanskih verovanj in obredov, kakor jih je Grkom posredoval v svojih *Zgodbah*, je precej po-

zornosti namenil tudi živalim. Njemu dolgujemo poročilo o ibisu, "ki pobija krilate kače", in o feniksu, za katerega je slišal, "da vsakih petsto let prileti v Egipt z balzamiranim telesom svojega očeta v jajcu iz mire". Besede Herodota in drugih popotnikov so stoletja navdihovale domišljijo antičnih in srednjeveških učenjakov, ki so razglabljali tudi o možnih simbolnih pomenih živali, s katerimi so se srečali stari potopisci.

Posebno pomembna za razvoj živalske simbolike so bila dela antičnih naravoslovcev, zlasti Aristotelov *Nauk o živalih*, s katerim je postavil temelje sodobne zoologije. Čeprav se sam za simboliko živali ni posebej zanimal, je z natančnim opisovanjem njihovih značilnosti in vedenjskih vzorcev ustvaril plodno izhodišče za oblikovanje simbolnih razlag. Največji rimski polihistor, Plinij starejši, ki je živel v 1. st. našega štetja, je nadaljeval Aristotelovo delo, vendar je v svoje zapise o živalih vpletal različne zanimivosti, legendarna poročila in mitske prvine, kar je imelo za simboliko živali daljnosežne posledice. Vpliv Plinijevega dela *Naturalis historia* na poznoantično in srednjeveško naravoslovje je velikanski, a je izrednega pomena tudi za ikonografijo, ker so se nanj sklicevali antični in srednjeveški pisci, ki so se radi spraševali o simbolni pomenljivosti živali.

Med rimskimi avtorji pozne cesarske dobe zbuja pozornost Ajlijan s knjigo *O značilnostih živalih*, Opijan, ki mu pripisujemo knjigi *O lovu* in *O ribolovu*, in Solin z delom *Zbirka znamenitosti*, v katerem se posveča tudi živalim. Njihov prispevek z vidika znanstvene zoologije ni posebno izviren, saj praviloma le nekritično ponavljajo Aristotelova in Plinijeva spoznanja, veliko zanimivejši pa so za simboliko živali. V svojih delih namreč razpredajo o njihovih značajskih lastnostih, natresejo kup nepreverjenih podatkov, ki so jih zbrali z vseh vetrov, in vse skupaj začinjijo s prikupnimi izmišljotinami, zaradi katerih so bralci z veseljem segali po njihovih knjigah.

Srednjeveški bestiariji

Fantastične zgodbe, v katerih nastopajo eksotične ali povsem izmišljene živali, so navduševale tudi srednjeveške bralce. Tisti, ki niso bili večji branja, so jih poslušali ob različnih priložnostih: na sejnih, praznovanjih, romanjih in ob nedeljskih mašah. Duhovniki so jih namreč radi vključevali v pridige, saj je krščanstvo razvijalo predvsem moralno-didaktične simbolne vsebine živalskega sveta. Kot posebna literarna zvrst so se ob koncu 12. st. razvili tako imenovani bestiariji ali zverinjaki, ki izhajajo iz skupnega antičnega prednika, znanega po imenu *Fiziolog*. V knjigi, ki naj bi nastala v Aleksandriji najverjetneje v tretjem ali četrtem stoletju, najdemo navedke iz Aristotela in Plinija starejšega, avtor pa je dobro poznal tudi druge antične pisce. Predvsem pa je bil odličen poznavalec *Svetega pisma*, saj številne živalske podobe iz *stare zaveze* v alegoričnem komentarju dopolnjuje z vsebinami iz *nove zaveze*. Poglavlja z opisom živali in njih posebnih vedenjskih značilnosti največkrat uvajajo svetopisemski navedki, zaključujeta pa jih moralni nauk ali alegorična razlaga.

Tako v *Fiziologu* kot v bestiarijih so raznovrstne živali, ne oziraje se na kakršnokoli naravoznanstveno delitev, raz-

2

2: Lišček, ki ga nežno pestujeta mali Jezus in Janez Krstnik, ni samo očarljiv prizor otroškega veselja do drobne ptice, marveč ima tudi prikrit simbolični pomen: lišček s krvavo rdečo liso na glavi je namreč simbol Kristusovega pasijona. Rafael, *Madona s liščkom* (izrez), ok. 1505.

3: Žerjav, ki straži s kamnom v krempljih, je tradicionalna podoba budnosti. Cesare Ripa, ki je dobro poznal simboliko žerjava, ga je dodelil poosebitvi budnosti. Personifikacija budnosti, *lesorez v Ripovi Ikonologiji*, 1611.

4: Pomen orla ob plenu, ki ga obkrožajo manjše ujede, je nedvoumno pojasnjen z napisom LIBERALITAS AUGUSTA – vladarska velikodušnost. Bronasta medalja italijanskega umetnika Pisanello, druga četrtina 15. st.

deljene v tri vsebinske sklope: večina simbolično predstavlja Kristusa, posamezne zveri, plazilci in ptice lahko simbolizirajo Antikrista oziroma demonske sile, velik del pa se povezuje z različnimi krepostmi ali pregrehami. Vse simbolično pomembnejše vrste so opremljene z bolj ali manj obsežnimi moralističnimi razlagami, ki postavljajo živali za zgled ali svarilo vernikom. Orel zdaj ni samo simbol vladarskega dostojanstva, temveč postane prisposoba samega Kristusa: kakor ribji orel lovi ribe, tako Kristus lovi duše vernikov in jih iz temnih voda posvetnega življenja nosi v nebo oz. v odrešenje. Obenem lahko simbolizira Janeza Evangelista, saj se besede njegovega evangelija pnejo visoko v nebo kakor orel, ki leta višje kot druge ptice. Sova, ki se skriva pred dnevnim svetlobo, je v srednjem veku postala podoba nevernikov, židov in krivovercev, ki nočejo gledati luči prave vere, ampak raje živijo v temi brezboštva. Labod, ki po legendarnem prepričanju umira, pojoč najlepšo pesem svojega življenja, je simbol dobrega kristjana, ki tik pred smrtjo poje slavo Gospodu, h kateremu se odpravlja njegova duša.

Bestiariji so okrašeni s številnimi iluminacijami, ki poskušajo bolj ali manj zvesto upodobiti živalske vrste, o katerih poročajo. A če za besedilo velja, da je splet naravoslovnega znanja in fantazije, potem to še v veliko večji meri drži za slikovite podobe živali in mitskih bitij, ki dopolnjujejo popisane strani. Ilustracije so skladno s časom in krajem nastanka zelo različne – posamezni mojstri poskušajo v slikanju živali ohranjati dobršno mero naturalizma, medtem ko je večina resničnemu videzu živali posvečala manj skrbi in so raje dajali prosto pot svoji domišljiji. V živo rdeči, modri, rumeni ali zlati barvi niso naslikane samo eksotične ptice, kot na primer ibis, noj ali pelikan, marveč tudi tiste, ki so bile del srednjeveškega vsakdanjika in so jih iluminatorji zagotovo poznali. Tako najdemo v

3

bestiarijih ognjeno rdeče orle, rdeče jastrebe z zelenimi in modrimi perutmi, azurno modre žerjave in živopisno progaste sokole. Takšen pristop dovolj nazorno kaže, kam je bil usmerjen interes ustvarjalcev in bralcev bestiarijev: resnični videz živali jih ni preveč zanimal, prav tako ne njihove lastnosti ali način življenja, pač pa so iskali simbolne vsebine, ki so se skrivale v njihovi podobi ali vedenju.

Na pragu novega veka

Renesansa je s svežim zanimanjem za naravo uveljavila bolj kritičen odnos do živalskega sveta, vendar razvoj znanosti ni zavrl navdušenja za simbolično pomenljivost živali. Zlata doba bestiarijev je sicer nepreklicno minila, a tradicija zapisov z alegoričnimi razlagami živali je živela naprej, in še Leonardo da Vinci je ustvaril svoj mali "bestiarij", ki je za razumevanje živali v renesančni umetnosti velikega pomena. Toliko bolj, ker Leonardov "bestiarij" ni bestiarij v pravem pomenu besede, temveč precej neurejen zbir zapisov o živalih in njihovih simbolnih pomenih, ki ga je veliki mojster najverjetneje spisal kot priročno beležko, s katero si je pomagal pri snovanju svojih slik. (Renesančni slikarji so ptice radi vključevali v svoja dela, v nasprotju z večino srednjeveških mojstrov pa so se trudili, da bi jih upodobili čim bolj realistično.)

Vlogo razlagalcev živalske simbolike so v novem veku prevzeli ikonografski priročniki, katerih avtorji so se z vso vnemo lotili prikritosti živali (pa tudi rastlin, dragih kamnov, kovin, najrazličnejših predmetov itd.), si izmišljali učene personifikacije in alegorije ter s tem postavili kažipot v zapletenem svetu podob in njihovih prenesenih pomenov. Najvplivnejši priročnik te vrste je *Ikonologija*, ki jo je spisal široko izobraženi italijanski humanist Cesare Ripa. Delo je leta 1593 izšlo v Rimu, šest let

4

pozneje je bila natisnjena prva ilustrirana izdaja, njej pa je sledila še cela vrsta ponatisov in prevodov.

Ripa je znanje črpal iz raznih srednjeveških enciklopedij in mitografskih priročnikov, ki jih je dopolnil s sodobnim poznavanjem mitologije, zgodovine, leposlovja, naravoslovja in seveda likovne umetnosti. Ustvaril je enoten tip personifikacij, oblikovan po jasnih načelih graditve alegoričnih likov, ki pogosto vključujejo tudi ptice in razlago njihovih pomenov. Poosebitev čuječnosti, na primer, spremlja žerjav, ki stoji na eni nogi, medtem ko v krempljih druge noge drži kamen. Ripa (ki se sklicuje na Plinija) pojasnjuje, da žerjav simbolizira budnost, kajti žerjavi med spanjem postavijo straže, vsak stražar pa mora stati na eni nogi, medtem ko v drugi drži kamen. »Če stražarja premaga spanec, pade kamen na tla in ga prebudi,« zatrjuje Ripa.

Ripova *Ikonologija* na eni in prve znanstveno naravna ne zoološke študije na drugi strani nazorno ilustrirajo razliko med srednjeveškim in novoveškim odnosom do živalskega sveta: srednji vek ni postavljala opaznejših ločnic med naravoslovnim vidikom in simbolno razsežnostjo, medtem ko sta se v novem veku zoologija in ikonografija živali ločili, medsebojni vplivi pa so vidno slabeli. Naravoslovci so se vse manj zanimali za morebitne simbolne pomene, pisci ikonografskih priročnikov pa niso dali prav veliko na dognanja sodobne znanosti in so raje posegali po literarnih delih, v katerih se je živalska simbolika nemoteno razcvetala. Lahko bi torej rekli, da vse od renesanse ptice živijo v dveh svetovih: v otipljivem svetu narave in nekoliko bolj izmuzljivem svetu naših predstav, misli in domišljije. A delitev je le navidezna, saj ima človeška domišljija neizčrpen vir navdiha prav v naravi, po drugi strani pa narave ni mogoče razumeti brez kančka domišljije. ●

5: Po prepričanju srednjeveških učenjakov noj s pogledom vali jajca, tako da je nojevo jajce postalo simbol brezmadežnega rojstva. Noj vali jajca, konzola v opatijski cerkvi sv. Daniela v Celju, pozno 14. st.

6: Orel, ki lovi ribe, je v krščanski ikonografiji simbol Kristusa, ki nosi duše vernih kristjanov v nebesa. Na isti miniaturo je upodobljen še motiv orla, ki se potaplja v bistri tolmun in nato poleti k soncu, kar je prisposoba preroda duše s krstom (potapljanje v tolmun) in življenja v veri (sonce kot luč prave vere). Miniatura v Ashmolejevem bestiariju, ok. 1210.